

О.В. ЗАБОЛОТНИЙ, В.В. ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА

7

Підручник укладено відповідно до чинної програми з української мови для 5–9-х класів. Навчальний матеріал підручника спрямовано на розвиток творчих здібностей, навичок самоосвіти, інтересу школярів до предмета.

Теоретичний матеріал структуровано на підрозділи із зазначенням ключових понять, деякі відомості оформлено у вигляді таблиць і схем, що сприяє запам'ятовуванню інформації.

Принцип особистої зорієнтованості навчання реалізовано через такі форми роботи, як дослідження, робота в групах, самооцінювання. Значну увагу приділено завданням на доведення, спостереження, обґрунтування думки, порівняння. Інтерактивні завдання, тематичні рубрики збагачують зміст підручника, активізують навчальну діяльність семикласників. У підручнику запропоновано завдання, що спонукають учнів висловлюватися на теми, пов'язані з їхнім життєвим досвідом. Окремі вправи надають семикласникам можливість вибору того чи іншого варіанта завдання, способу його виконання, теми висловлювання залежно від здібностей та уподобань.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання з розвитку мовлення

завдання дослідницького характеру

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Дорогі семикласники!

Цього навчального року ви продовжите вивчати один з найбільших розділів мовознавства – «Морфологію». Зокрема, дізнаєтеся багато нового про **дієслово, прислівник, службові частини мови та вигук**. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви матимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватися.

Опрацювання кожного параграфа радимо розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім бажано уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх, переказати своїми словами. А виконавши різноманітні тренувальні вправи, ви закріпите свої знання, а також дізнаєтеся багато цікавого про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Сподіваємося, що вам сподобаються завдання з позначками «Попрацюйте в парах», «Коло думок», «Поспілкуйтеся», «Життєва ситуація». Окремі з них виконуються колективно й за певними правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають конкурсні завдання, пізнавальні рубрики «Із глибин мовознавства», «Культура мовлення», «Моя сторінка».

Під час вивчення великих тем ви зможете взяти участь у виконанні групових проектів, які допоможуть поглибити знання з мови, розвинуть ваші творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть запропоновані в підручнику опорні малюнки й таблиці, орфографічний словник і словник синонімів, відповіді до вправ, покажчик термінів і понять.

Пам'ятайте, що добре **ВОЛОДІННЯ МОВОЮ** – це крок до **УСПІХУ**. Це дорога до самопізнання та самовдосконалення.

Нехай вам щастить!

Вступ

Мова – скарбниця духовності народу

*Збирай, як діаманти, ті слова.
Твого народу в них душа жива.*

С. Черкасенко

1 Прочитайте тексти й поміркуйте над поданими після них запитаннями.

Малюнок *Олександра Добронєцького* (12 років)

Першим до нас приходять слово. З колисковою материнською піснею, тихою казкою, доброю ласкою. «Мама, тато, баба, льоля, киця», – лепече дитина. Які дивні перші двоскладові слова! А потім знання зі словесності поширюються. Дитина спинається на ноги, пізнає за день десятки нових слів, звучних та красивих: сонечко, квітка, казка, пісня, хліб, сіль, вода, трава. З кожним словом світ ширшає, розкриває свої принадні обрії... Світ – мов казка. І пізнаємо ми його за допомогою слова... (За І. Цюпою).

* * *

У слові народ втілює красу й багатство навколишнього світу, свої думки, почуття, переживання, любов і ласку, ніжність і великодушність, гнів і ненависть. Зробити

рідне слово надбанням духовного світу дитини – це значить разом із звучанням рідного слова влити в молоду душу відчуття краси й емоцій, які вклав народ у слово, творячи та відшліфовуючи його протягом століть (*В. Сухомлинський*).

ПОМІРКУЙМО

• Чому мову вважають тією основою, на якій ще з перших днів життя формується духовний світ кожної людини?

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота *жива схованка людського духу*, його *багата скарбниця*, у яку народ складає й своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування.

Навчаючись з малих літ балакати, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятати, набуваємо й розуміння того, що ці слова визначають, – чи назву якоїсь речі, чи думку про що-небудь. Тобто ми разом зі словами набираємося й розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати й ці думки викладати словами (*Панас Мирний*).

* * *

Упродовж віків народ творив і шліфував свою мову, заносючи в мовну скарбницю переплавлені в ніжній душі добірні перлини пізнання, почуття, мрії... Той витворений народом світ оточує нас від народження (*І. Вихованець*).

* * *

Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть. Мова – це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислительна діяльність народу (*О. Гончар*).

* * *

Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові – у спадщину нащадкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, – одним словом, увесь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові (*К. Ушинський*).

* * *

Велике діло – добре слово! Воно часом дорожче від усіх, усього, від усяких ліків, від багатства й потрібне людині, як хліб і мед, як жива вода (*О. Довженко*).

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову називають «схованкою людського духу», «багатою скарбницею»?
- Чому мову вважають «душею народу»?
- Яку роль відіграє мова в збереженні духовних надбань народу?
- Як ви розумієте фразу «добре слово»?

Плакат із пластиліну *Ольги Муравко* (15 років)

Малюнок *Юрія Поліщука* (11 років)

* * *

Для мене мови народів – як зорі на небі. Я не хотів би, щоб усі зорі злилися в одну величезну, на півнеба, зірку. Для цього є сонце. Але хай сяють і зорі. Хай у кожної людини буде своя зірка (*Р. Гамзатов*).

* * *

Мова – така сама жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він покине свою мову, то тоді вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від інших людей. Він повинен буде загинути, тобто – стати іншим народом (*Панас Мирний*).

Плакат Катерини Завадської (13 років)

ПОМІРКУЙМО

- Чому кожна людина має плекати рідне слово?
- Чого позбудеться народ, який втратить мову?
- Чи згодні ви з твердженням, що мова – скарбниця духовності народу? Наведіть аргументи на захист своєї думки.

Проект

Об'єднайтеся в групи й підготуйте один із зазначених проектів.

1. Фрагмент теле- чи радіопередачі (уявної) на тему «Мова – цілюще народне джерело». Тривалість – 7–10 хвилин.
2. Стінна газета «Диво калинове» про красу й багатство української мови.
3. Соціальна реклама (плакат, інсценізацію телевізійної реклами тощо) про необхідність дбайливого ставлення до мови.

Повторення, узагальнення та поглиблення вивченого

§ 1. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ВИВЧЕНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

ПРИГАДАЙМО. Що таке речення? Які є члени речення? Чим просте речення відрізняється від складного?

2 I. Прочитайте текст уголос. Визначте його тип і стиль мовлення. Які природні об'єкти названо в тексті?

ПРИРОДНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Символами країни, народу можуть бути природні об'єкти.

Для українців найвизначнішим національним символом з-посеред природних об'єктів є Дніпро-Славутич. Він тече через усю Україну й через усю її історію. Його оспівано в численних піснях, думках та легендах. Дніпро – національна гордість, слава України.

Наша земля дуже багата на природні об'єкти, їх любить і шанує український народ. Наприклад, гора Говерла височіє в Карпатах, а знають її в усій державі. Говерла є найвищою точкою на території України, висота гори становить 2061 метр.

Фактично частиною міста Запоріжжя нині став острів Хортиця, а це дорогий серцю кожного українця символ історії козацтва. Завдяки своєму стратегічному розташуванню Хортиця відіграла важливу роль у боротьбі нашого народу проти іноземних поневолювачів (*З посібника*).

І. Шутєв. Говерла

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть однорідні члени речення, поясніть наявність чи відсутність коми між ними.
2. Визначте, які речення є простими, а які – складними. Чи є коми між частинами складних речень?
3. Знайдіть і зачитайте виразно речення зі вставним словом. Як це слово відокремлено на письмі?
4. З'ясуйте, які речення за метою висловлювання вжито в тексті (розповідні, питальні чи спонукальні).
5. Перекажіть усно прочитане.

3 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Якими природними об'єктами славиться край (село, місто, район чи область), де ви проживаєте? У чому полягає особливість цих об'єктів?

4 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова як члени речення.

1. Я так люблю ці вересневі дні за спокій у природі у розмові за паморозь на сливах за любов за павутину бабиного літа (*В. Підпалій*). 2. Пагорбки кущики й дерева все оповите туманом (*О. Тамбієв*). 3. Туман підняв свій білосніжний гребінь завис на міді молодих тополь (*М. Боровко*). 4. Сміються в сонці золотому річки і села і поля (*Олександр Олесь*). 5. І все навколо витанцьовує і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 6. Мамина пісня батькова хата дідусева казка й бабусина вишиванка все це наша родовідна пам'ять (*В. Скуратівський*).

II. Знайдіть речення, яке відповідає схемі О, О й О – Δ.

III. Прочитайте виразно записані речення.

5 I. Спишіть речення. Виділіть комами звертання та вставні слова (словосполучення). Чи можуть ці конструкції бути членами речення?

1. Рідна мово без тебе ніхто я, мов підрізаний вітром листок (*П. Перебийніс*). 2. Літо до побачення! І за все спасибі: за поля квітучії, ліс зеленокрилий (*В. Бичко*). 3. Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*В. Сосюра*). 4. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*). 5. За словами Сергійка вчора над містом ішов справжній тропічний дощ (*С. Музиченко*).

II. Складіть усно речення із вставним словом.

6 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) одне ім'я та по батькові. Складіть і запишіть із запропонованими вам словами одне речення так, щоб вони були звертаннями. Перевірте один в одного виконання.

7 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні перед виділеним сполучником ставимо кому, а в другому – не ставимо.

1. Соняшник вигнався під стріху, і кручені паничі по ньому в'ються (*О. Гончар*).

2. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять (*Є. Гуцало*).

8 Об'єднайте пари простих речень у складне за допомогою сполучника й запишіть, розставте потрібні розділові знаки.

1. Друзі запросили мене пограти в комп'ютерні ігри. Я вирішив піти з батьком на риболовлю. 2. Сонце вже зайшло. Надворі почало темніти.

9 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що всі речення, крім одного, є складними.

1. Вишня губить листя на причілку хати журавель колодязний трубить в мерзлу синь (*М. Боровко*). 2. Дужий дошкульний вітер увірвався з моря в затишну бухту й одразу збив хвилю жбурнув у вічі холодними бризками

солоні води (В. Кучер). 3. В осіннім небі журавлі курличуть і голос їхній ледве чують з імлі (Є. Летюк). 4. Уже достигли полуниці росу вечірню трави п'ють і в ароматі медуниці* хрущі шевченківські гудуть (В. Сосюра). 5. Реве Дніпро й лани широкі медами пахнуть колосом шумлять (М. Рильський). 6. Сказати легко та зробити важко (Нар. творчість).

*Меду́нка (діал. медуни́ця) – трав'яниста рослина із запашними квітками.

II. Підкресліть члени речення в першому й другому реченнях.

III. Знайдіть речення, яке відповідає схемі: ,   , і   .

10 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік), який починався б такими словами: «Я хотів би (не хотів би) потрапити в місто, де живуть лише діти». Використайте звертання та вставне слово.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть розповідь про одну з яскравих подій свого життя. Використайте вставне слово та однорідні члени речення.

§ 2. ЧАСТИНИ МОВИ. ВИВЧЕНІ ОРФОГРАМИ

ПРИГАДАЙМО. Які є частини мови?

11 I. Прочитайте виразно усмішку вголос. Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між учителькою та учнем?

СУВОРО ЗАБОРОНЕНО

Учителька, як вимагалось
У плані цьогорічному,
Сьогодні з класом побувала
В музеї історичному.
Помітила, що Гриць в музеї
Знайомився з героями,
Найбільше розглядав трофеї*,
Цікавивсь дуже зброєю.
Спитала, вже як вийшли діти
З музею історичного:
– Так що ти, Грицю, виніс звідти
Цікавого й корисного?
А Гриць зіщулився перед нею
І з жалем каже **стомлено:**
– **Будь-що виносити з музею**
Суворо заборонено.

А. Динник

*Трофе́й – яка-небудь річ як пам'ятка, як свідчення перемоги, подвигу, успіху в чому-небудь.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Поясніть роль цих частин мови в тексті. Які з виділених слів є службовими?
2. Знайдіть приклади таких іменників: а) назви істот і неістот; б) назви загальні й власні; в) конкретні й абстрактні.
3. Назвіть прикметники, визначте їхню групу за значенням (якісний, відносний, присвійний).
4. Знайдіть займенники. Які з них особові?
5. Виконайте письмово розбір підкреслених слів як частини мови.

12 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Чи траплялися з вами чи з вашими знайомими якісь кумедні історії? Розкажіть про це.

13 Подумайте й дайте відповіді на запитання у формі розповіді. Скористайтеся таблицею «Частини мови» на форзаці.

1. Чому частини мови поділяють на самостійні та службові? Які є самостійні частини мови?
2. Чим іменник відрізняється від прикметника?
3. Яка роль числівників у мові?
4. Якими граматичними ознаками займенники подібні до іменників, прикметників, числівників? А чим відрізняються від цих частин мови?

14 Знайдіть і поясніть орфограми в словах. Виберіть і спишіть 5 слів, які, на вашу думку, найскладніші в написанні.

Апельсин, лелечий, директор, режисер, тишею, сторожем, грушею, духмяний, боротьба, легкий, тонший, доньчин, у скриньці, щасливий, проїзний, пестливий, подорожжю, ніччю, статтею, радістю, тонна, Магеллан, розписати, списати, прибережний, хтозна з ким, ні до кого.

<i>ОРФОГРАМА</i>		
• вишне <u>в</u> ий	• туман <u>н</u> ий	• <u>н</u> еправда
• зв'яз <u>о</u> к	• Со <u>ф</u> ійський собор	• груше <u>в</u> ий
• <u>н</u> еньч <u>и</u> н	• до Киє <u>в</u> а	• північ <u>н</u> -схід <u>н</u> ий
• про <u>ї</u> з <u>н</u> ий	• під вишне <u>ю</u>	• будь-х <u>т</u> о
• при <u>ї</u> хати	• печ <u>и</u> во	• пише <u>м</u> о
• <u>с</u> печений	• вікон <u>ч</u> ко	

15 I. Відредагуйте сполучення й запишіть правильно. Поясніть суть допущених помилок.

Найбільш цікавіша розповідь, сама **швидка** тварина, більш зручніший рейс, сильна біль, широка степ, далекий путь, маленьке поні, одна друга метрів, дві треті мільйонів, три кілометра, два дзвінка, зустрілися з Олексієм Скляренко, подякувати Світлані Вікторівній.

II. Утворіть усно форми вищого й найвищого ступенів порівняння виділеного прикметника.

16 Спишіть, замінюючи, де треба, малу букву на велику. Визначте власні й загальні назви.

Південний (б)уг (р)ічка, (д)ень (з)нань (с)вято, (є)вропейський (с)оюз, (т)ихий (о)кеан, (а)еропорт «(б)ориспіль», (в)елика (в)едмедиця (с)узир'я, (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (к)иївська (р)усь, (в)ерховна (р)ада, (ш)евченківські вірші, (ш)евченкова хата, (д)амоклів меч.

 17 КОЛО ДУМОК. 1. Чому іменник *дівчина* належить до I відміни, *дівчатко* – до II, а *дівча* – до IV?

2. Чи можна визначити рід іменників *ворота*, *жнива*? Чому?

3. Чому в родовому відмінку однини подана пара іменників має різні закінчення: *Рима* – *Риму*?

4. Яке сполучення є граматично правильним: *читати по складах*, *читати по складам*?

18 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Козак, добродій, **Андрій**, Марія, парубок, сокіл, Ганна Василівна, пан **Дмитро**, пані Галина, друг Сергій, Наталія Іванівна Василенко.

II. Від виділених імен утворіть і запишіть чоловічі й жіночі імена по батькові. Позначте суфікси.

III. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть усно речення зі звертанням.

 19 I. Спишіть іменники, вставляючи на місці пропуску букву **е(є)** або **и**.

Сон..чко, дон..чка, **міш..чок**, лож..чка, кра..чок, пал..во, травич..чка, мар..во, плет..во, книж..чка, вул..чка, річ..чка, мороз..во, **мереж..во**, кринич..чка.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Чи є в них м'які звуки?

20 Випишіть спочатку послідовно слова, у яких пропущено букву **е(є)**, а потім – слова, у яких пропущено букву **о**.

Кущ..м, дощ..вий, іне..м, родич..м, овоч..вий, крас..ю, вишн..вий, огорож..ю, Григорі..м, калин..вий, рілл..ю, алюміні..вий, дощ..м.

Ключ. Підкресліть першу букву в кожному слові першої групи. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста в Україні.

 21 I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву **н**. Підкресліть і поясніть орфограму. Правильність виконання перевірте за словником.

Здоровен..ий, **оборон..ий**, **орлин..ий**, лимон..ий, олов'ян..ий, неподолан..ий, жадан..ий, височен..ий, неждан..ий, силён..ий, блажён..ий.

II. Виділені слова розберіть за будовою, визначте спосіб їх творення.

22 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Визначте, які з поданих слів потрібно писати разом, а які – через дефіс. Спишіть слова, знявши ризик: один із вас випише слова, які пишемо разом, а другий – які пишемо через дефіс.

Південно/західний, три/поверховий, хлібо/піч, синьо/жовтий, чо-тири/разовий, чорно/зем, прем'єр/міністр, пів/уроку, салон/магазин,

тихо/струнний кисло/солодкий, жовто/гарячий екс/чемпіон, міні/пекарня, аби/хто, будь/кого, де/який, хтозна/який.

23 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання **не** з іменниками і прикметниками.

1. **(Не)добрий** шлях веде в **злий** край. 2. Доброму каменю пісок **(не)**страшний (*Нар. творчість*). 3. Шукай **(не)**долі а волі (*Нар. творчість*). 4. Затоплю **(не)**долю **дрібними** сльозами затопчу **(не)**волю босими ногами (*Т. Шевченко*). 5. Роман з **(не)**сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*).

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

1 III. Хто зможе швидко й правильно визначити, слів якої частини мови в поданих реченнях найбільше?

24 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

Телефон Марії, сестра Андрія, машина батька, халат лікаря, зошит дочки, адреса Оксани, ролики брата, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

25 Від поданих іменників утворіть та запишіть прикметники за допомогою суфікса **-ськ-**. Поясніть, які зміни приголосних відбулися при цьому.

ЗРАЗОК. Париж – *паризький*.

Волинь, Кременчук, Буг, Рига, Прага, Запоріжжя, Одеса, Кривий Ріг.

26 Спишіть, замінюючи цифри словами. Визначте відмінок числівників.

Слони живуть до 85 років. Кінь може жити до 60 літ, тривалість життя бегемота й тигра – до 50, зубра й лева – до 36 років. Страуси живуть від 30 до 80 років. Коршун та грифи живуть більше 100 років. Найдовша тривалість життя в соколів. Вони доживають до 160–170 літ. Папуга в неволі може жити до 135.

27 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на вивчені орфограми. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

28 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Над сон(н)им с(е,и)лом високо вгорі ро(з,с)кинувся зорян(н)ий намет зага(д,т)кового неба (*І. Цюпа*). 2. Ходить, ходить зима гаєм – (біло)сніжна, кил(е,и)мочки прост(е,и)ляє по дорі(ш,ж)ках (*М. Підгірянка*). 3. Журавлин(н)им ключ(е,и)м відмикаю осінь (*Ю. Вавринюк*). 4. Тільки той не поміляється, хто ні(до)чого не торкається (*Нар. творчість*).

II. У першому реченні підкресліть члени речення та надпишіть скорочено над словами частини мови.

В УКРАЇНІ

В українській мові значення простору виражають прийменники *в (у), до, над, на*. Назви міст, країн вимагають уживання прийменника **в (у)**. Наприклад: *в Україні, у Франції, у Львові, в Одесі*. Коли ми говоримо про **моря, океани, гори**, то слід уживати прийменник *на*. Наприклад: *на Чорному морі, на горі Говерлі (на Говерлі)*.

АДРЕСА

В українській мові слово **адреса** вживають у складі таких прийменникових конструкцій: *мешкати за адресою, на нашу адресу, звернутися на адресу*. Неважко й перевірити себе. Коли можна поставити питання *куди?*, то слід уживати *на адресу (Пишіть нам на адресу ...)*. Коли можна поставити питання *де?*, то слід уживати *за адресою (Я мешкаю за адресою ...)*.

ОДНЕ ОДНОГО

Коли ми кажемо **один одного (не перебиває)**, то маємо на увазі тільки чоловіків. Якщо йдеться про жінок, то скажемо **одна одну (не перебиває)**. Коли йдеться і про чоловіка, і про жінку, то нормативним є сполучення **одне одного**. Наприклад: *розмовляють одне з одним, знають одне одного, не перебивають одне одного*.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
відтоді	з тих пір
докласти зусиль	прикласти зусилля
до цього часу, досі, дотепер	до сих пір
за життя	при житті
за таких обставин, у таких обставинах	при таких обставинах
найімовірніше	скоріше всього
насамперед, передусім, найперше	прежде всього
наступного дня	на слідуючий день
не завадило б сказати	не мішало б сказати
оскільки, тому що	так як, постільки
перешкод немає	преп'ятствий немає
у крайньому разі (випадку)	у крайньому случаї
як виявилось, як з'ясувалось	як оказалось
як годиться, як належить, як треба	як помагається
якомога швидше, щонайшвидше	як можна скоріше

Краса мови – в устах людини-носія.

В. Русанівський

Морфологія. Орфографія Дієслово

Ви знатимете:

- загальне значення дієслова, його морфологічні ознаки, синтаксичну роль;
- форми дієслова;
- способи творення дієслів.

Ви вмітимете:

- розрізняти дієслова доконаного й недоконаного виду, часи та способи дієслів;
- творити дієслова умовного й наказового способів;
- конструювати речення з дієсловами в усіх часах і особових формах;
- правильно писати дієслова з вивченими орфограмами;
- правильно використовувати форми дієслів у мовленні.

§ 3. ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Про загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль дієслова та його форми

ПРИГАДАЙМО. Що таке присудок? На які питання він відповідає?

29 Визначте частини мови виділених слів. Що означають ці частини мови, на які питання відповідають, які морфологічні ознаки їм властиві? Зробіть висновок, чим дієслово відрізняється від інших частин мови.

1. Лунає спів. 2. Співучий птах. 3. Співає соловейко.

Лексичне значення

Дієслово – це самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити?* **НАПРИКЛАД:** читати, радіти, приїхати, мріяти.

Морфологічні ознаки

Дієслова мають вид, змінюються за способами, часами, числами й особами (або родами).

Синтаксична роль

У реченні дієслово найчастіше виступає **присудком**, рідше – іншим членом речення.

30 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієслова як члени речення. Усно визначте число та час дієслів.

1. Ми йдемо по Львову тчемо по дорозі килимок-розмову (*Д. Павличко*). 2. Розквітли яблуні в садах цвітуть каштани в парку в ранкове небо зринув птах крилом торкнувсь об хмарку (*М. Познанська*). 3. Холоне м'ята сік у листі гусне і ластівки сідають на дроти (*М. Боровко*). 4. А дощ мені знов розповість що в лісі виростив що в полі (*В. Крищенко*). 5. У світлі ліхтарів купалося листя та білі й рожеві свічки каштанів (*В. Соболевський*). 6. **Ходить** літо берегами в ширмі яворів і **замовкнув** над полями журавлиний спів (*В. Сосюра*).

II. Доберіть синоніми до виділених дієслів.

31 I. Прочитайте текст. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення.

ВИШИВКА

Українська вишивка – це своєрідний літопис життя, який **зберігає** нашу культуру в символах. Кохання й страждання, радість і смуток, життя й смерть – чого тільки в ній не знайдеш!

Хто й коли вперше втілював в узорний мотив красу рідної природи, свої переживання? Зразки найдавнішої вишивки в музеях Європи датують V ст. н. е. Пам'ятки ж української вишивки, на жаль, збереглися лише за кілька останніх століть. Наш народ через роки проніс високе це мистецтво. І навіть сьогодні в багатьох родинах дівчата **вишивають** рушники для майбутнього подружнього життя (За *Т. Островською*).

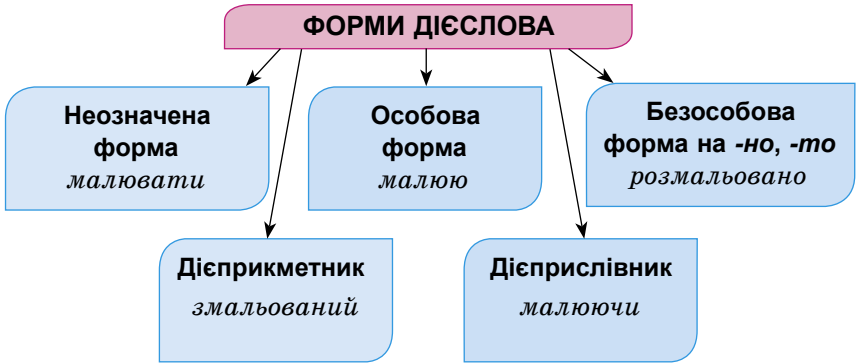
II. Випишіть дієслова. Зазначте в дужках час, особу, число, рід (якщо є), дієвідміну кожного з них.

III. Доберіть спільнокореневі дієслова до виділених слів.

Форми

Дієслово має п'ять основних форм.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Початковою формою дієслова є **неозначена форма**.

- 32** Розгляньте таблицю «Форми дієслова». Розкажіть за нею: а) які форми дієслова незмінні; б) які форми можуть змінюватися за часами й особами; в) які форми вживаються в реченні тільки в ролі присудка.

Форми дієслова

Назва форми	Загальне значення; питання, на яке відповідає	Граматичні ознаки	Синтаксична роль	Приклади
Неозначена (інфінітив)	Означає дію, стан предмета узагальнено (що робити? що зробити?)	Незмінна форма	Будь-який член речення	читати, здійснити
Особова (власне дієслово)	Означає дію, стан предмета (що роблю? що зроблю? що зробив? що робитиму?)	Змінюється за особами, числами, родами, часами, способами	Присудок	читаю, здійснив
Безособова форма на -но, -то	Означає відношення до будь-якої особи (що зроблено?)	Незмінна форма	Присудок	читано, здійснено
Дієприкметник	Означає ознаку предмета за дією (який? яка? яке? які?)	Змінюється за родами, відмінками, числами	Означення, присудок	читаний, здійснений
Дієприслівник	Означає додаткову дію предмета (що роблячи? що зробивши?)	Незмінна форма	Обставина	читаючи, здійснивши

33 Розподіліть дієслова на п'ять груп залежно від їхньої форми й запишіть. Усно доберіть до кожної групи по два власних приклади.

Граючись, сміюся, їхати, зібрано, зеленіє, зрубаний, нагороджений, вивчатиму, перекрито, росте, розказати, співаючи, прийти, зайшовши, підписано, думати, засіяний, пишучи, прочитаний, відчинено.

34 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Один із вас має вибрати серед поданих дієслів і записати дієприкметники, а інший – дієприслівники. Зіставте свої записи.

Намалювавши, розмальований, позеленілий, підписавшись, роздумуючи, сяючий, пройшовши, піднятий, збудований, оглядаючи.

II. Складіть усно речення з одним виписаним дієсловом.

35 I. Прочитайте текст. Про яку особливість української мови він свідчить? Яку основну думку висловлює автор?

Дієслово *говорити* має кілька десятків синонімів, може, й сотня набереться. Принаймні я зібрав уже понад шістдесят.

А ось *слухати* має лише кілька відтінків – *прислухатися, наслухати, дослухатися* тощо... Чому? Зумовлено мудрістю життя. Бо не завжди варто слухати те, що *варнякається, патякається* чи *жебонить* (П. Сорока).

II. Хто добре якнайбільше синонімів до дієслова *говорити*? Дізнайтеся, які синоніми до цього слова можуть дібрати ваші рідні, знайомі.

III. Складіть і запишіть два речення із синонімами до дієслова *говорити*.

36 **КОЛО ДУМОК.** Чи можна назвати дієслово «найсильнішою» частиною мови? Обґрунтуйте свою думку.

37 I. Прочитайте виразно вірш. Зверніть увагу, як нанизування дієслів відтворює динаміку подій.

Подивуйся: вітер грає!
Вербі коси розплітає,
Верховодить у діброві,
Сни збирає кольорові.

Л. Завіщана

II. Напишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Грайливий вітер» або «Вересень-жартівник», використавши дієслова в переносному значенні. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом з довідки.

П. Григор'єв. Пейзаж

ДОВІДКА. *Вітер* – гуде, реве, завиває, пестить, грається; *сонце* – ніжить, посміхається; *проміння* – торкається, гладить; *квіти* – милують, чарують, ваблять.

ЧАСТИНИ МОВИ

Назва частини мови	Загальне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	На які питання відповідає
Самостійні				
Іменник	означає предмет	належить до певного роду, змінюється за числами і відмінками	найчастіше – підмет, додаток, обставина	хто? що?
Прикметник	означає ознаку предмета	змінюється за родами, числами, відмінками	означення, присудок	який? чий?
Числівник	означає число, кількість предметів, порядок їх при лічбі	змінюється за відмінками, а порядкові – ще й за числами і родами	найчастіше – підмет, означення, додаток	скільки? котрий?
Займенник	вказує на особу, предмет, ознаку, кількість	змінюється за відмінками, а деякі – ще й за родами і числами	найчастіше – підмет, додаток, означення	хто? що? який? чий? скільки?
Дієслово	означає дію предмета	змінюється за часами, числами, особами, родами	найчастіше – присудок	що робити? що зробити?

ЧАСТИНИ МОВИ

Назва частини мови	Загальне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	На які питання відповідає
Самостійні				
Прислівник	означає ознаку дії	не змінюється	обставина	як? де? куди? коли?
Службові				
Прийменник	не мають	не змінюються	не є членами речення	не відповідають
Сполучник				
Частка				
Особлива частина мови				
Вигук	виражає почуття, емоції	не змінюється	не є членом речення	не відповідає

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА

Основа 			Закінчення
Префікс 	Корінь 	Суфікс 	

при
мор
ськ
ий

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Головні		Другорядні		
Підмет	Присудок	Означення	Обставина	Додаток
хто? що?	що робить підмет? що з ним робиться? який він є? що він таке?	який? чий? котрий?	як? де? куди? звідки? коли? чому?	кого? чого? кому? чому? ким? чим? на кому? на чому?

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Назва стилю	Сфера використання	Основні види	Загальні ознаки
Розмовний	побут, сімейні, дружні стосунки	розмова на побутові теми, лист до близької людини	невимушеність, жвавість бесіди; вияв авторського ставлення
Науковий	наука, техніка, освіта	наукова стаття, лекція, відповідь на уроці	чіткість, точність, послідовність
Художній	художня література	оповідання, повість, казка, вірш	образність, емоційність
Офіційно-діловий	службові стосунки, законодавство	заява, оголошення, наказ, закон	офіційність, конкретність, чіткість, стислість
Публіцистичний	суспільне життя	виступ на зборах і мітингу, газетна стаття, звернення	точність, логічність, піднесеність, офіційність

ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Форма	Загальне значення; питання, на яке відповідає	Граматичні ознаки	Синтаксична роль	Приклади
Неозначена (інфінітив)	Означає дію, стан предмета узагальнено (що робити? що зробити?)	Незмінна форма	Будь-який член речення	<i>читати, здійснити</i>
Особова (власне дієслово)	Означає дію, стан предмета (що роблю? що зроблю? що зробив? що робитиму?)	Змінюється за особами, числами, родами, часами, способами	Присудок	<i>читаю, здійснив</i>
Безособова форма на -но, -то	Означає відношення до будь-якої особи (що зроблено?)	Незмінна форма	Присудок	<i>читано здійснено</i>
Дієприкметник	Означає ознаку предмета за дією (який? яка? яке? які?)	Змінюється за родами, відмінками, числами	Означення, присудок	<i>читаний, здійснений</i>
Дієприслівник	Означає додаткову дію предмета (що роблячи? що зробивши?)	Незмінна форма	Обставина	<i>читаючи, здійснивши</i>

ТИПИ МОВЛЕННЯ

Розповідь	Опис	Роздум
-----------	------	--------